CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE DEN DUNGEN

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H. van Wanrooij-de Cort, mevr. F. Tenlima-Sellier, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 3

Werkwijze en criteria 4

1. Situering der gemeente 9

2. Bodemgesteldheid 9

3. Grondgebruik 10

4. Infrastructuur 10

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 11

6. Stedebouwkundige typologie 12

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 13

8. Objectgegevens 17

9. Literatuur 43

Kaart (bijlage)

WOORD VOORAF

Dit rapport over Den Dungen maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1989\1990 door de heer drs. A.J.C. van Leeuwen. Voor aanvullingen is hij dank verschuldigd aan de Heemkundekring "Den Dungen".

's-Hertogenbosch, november 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

Gemeente Den Dungen

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Den Dungen ligt in Midden-Brabant en maakt deel uit van de MIP-regio 's-Hertogenbosch. Zij omvat het kerkdorp Den Dungen met een reeks buurtschappen, waarvan Maaskantje onder Sint-Michielsgestel valt. De overige gehuchten zijn Woud, Hoek, Poeldonk en Nijvelaar. Oorspronkelijk telde men ook nog de buurtschappen Keer, Litseland, Griensven en Sporkt. Deze maken nu deel uit van het kerkdorp Den Dungen.
De gemeentegrens volgt een grotendeels kunstmatig tracé, dat bepaald wordt door de loop van vroegere perceelsgrenzen. De westgrens met Sint-Michielsgestel en Vught volgt oude wegen, waaronder Maaskantje en vroegere polderverkavelingen in het Bossche Broek. De noordgrens met Den Bosch volgt eveneens dergelijke verkavelingen. De oostgrens met Berlicum volgt deels de Aa en de Zuid-Willemsvaart. De zuidgrens met Schijndel tenslotte volgt een landweg.
Den Dungen omvat 854 ha. en telt op 1 januari 1989 4189 inwoners.

1.2 Ontwikkeling

Reeds in de prehistorie werd het gebied bewoond. Vanaf 800 worden de eerste agrarische nederzettingen gevestigd. De ruimtelijke hoofdstructuur met bebouwing op donken of zandopduikingen kreeg in de 10e eeuw vorm. Vanaf ca. 1340 worden de nederzettingen door een eerste ringdijk beschermd. Hoewel Den Dungen een eigen kapel bezat, is er pas na 1569 sprake van een zelfstandige parochie. In de vorige eeuw ontstond nabij de kerk een niet-agrarische buurt. Na de Tweede Wereldoorlog werden delen van de akkers binnen de radiale landwegen bebouwd. Momenteel heeft Den Dungen het karakter van een rustig forensendorp met enige boerenbedrijven en boomkwekerijen. De bevolking groeide van 1315 inwoners in 1832 naar 1343 in 1893. In 1935 waren er 2084 inwoners. De grote groei begon na 1960 toen er 2759 gemeentenaren waren.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

De gemeente ligt op de grens tussen door invloed van de Maas in het Subahlanticum (na 1000 v Chr.) afgezette klei, waarop in het Bossche Broek veen is gevormd, en dekzanden die deels lemig zijn en in het Pleistoceen (80.000-10.000 v Chr.) afgezet werden.
Onder invloed van wind en water ontstonden hier donken of opduikingen, waaronder de -inmiddels afgegraven- Eikendonk, Poeldonk en Hooidonk.
In de late middeleeuwen zijn de donken in het noordelijk gebied verlaten, waarna de bebouwing zich concentreerde ten zuiden van de ringdijk, die na 1610 definitief is aangelegd.

Binnen de gemeente kunnen we een aantal landschapseenheden onderscheiden:

1. De laaggelegen gronden van het Bossche Broek, nu doorsneden door de ringweg van Den Bosch.
2. De akkerbodems ten zuiden van de ringdijk, aan de zuidelijke oever van de Aa, welke na 1945 gedeeltelijk bebouwd zijn.
3. De op donken en een zandrug gelegen kom van Den Dungen.

2.2 Hoogte

Woud in het zuiden ligt op ca. 5,8 meter boven N.A.P. De kom rondom de kerk ligt op ca. 5 meter. Naar het noorden toe loopt de gemeente langzaam af. Nabij de Poeldonksedijk is de hoogte nog ca. 4 meter. De broekgebieden ten noorden en westen liggen op 3,5 tot 4 meter boven peil.

2.3 Afwatering

De gemeente ligt op donken en een oeverwal aan de zuidelijke zijde van de Aa en watert hier op af via een waterloop ten westen van de ringdijk, die onder de Zuid-Willemsvaart wordt doorgevoerd. In 1935 en 1963 werd de Aa genormaliseerd. De gemeente hoort onder het waterschap De Dommel.

3. Grondgebruik

Den Dungen had tot voor kort een volledig agrarisch karakter. Van der Aa noemt de zandige bodem "allergeschikst voor hop, allerlei soorten van keukengroenten en inzonderheid aalbessen, kersen en aardbeziën". Men oefende een gemengd bedrijf uit, met enige groente- en fruitteelt en leverde rogge, haver, boekweit en andere landbouwprodukten aan Den Bosch. De wateroverlast van de Aa en de periodieke overstromingen van de Beerse Overlaat werden pas na 1900 beter beheerst, waardoor de landbouw meer mogelijkheden kreeg. In het buitengebied treffen we nog sporen aan van de oude verkaveling. De hakhoutwallen zijn echter grotendeels verdwenen. Was ca. 1940 de landbouw nog bepalend, nu is Den Dungen een forensengemeente met nieuwbouwwijken en enige boerderijen en kwekerijen-tuinderijen in het buitengebied.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Belangrijke hoofdwegen waren in de gemeente niet te vinden. De Bosscheweg eindigde bij het vroegere klooster op de Eikendonk. Belangrijker was de verbinding via Grinsel en Litserstraat met Schijndel en Berlicum. Deze verbinding volgt geheel de oude landwegen. Pas na de Tweede Wereldoorlog werden veel wegen verhard. Hierdoor werden de landbouwgebieden beter ontsloten. Ook binnen het radiaal op de kerk gerichte wegenpatroon werden nieuwe planmatige wijken geprojecteerd, met verharde ontsluitingsstraten. Kort voor 1961 werd in het verlengde van de Bosscheweg een betere verbinding met Den Bosch aangelegd. In 1965-66 werd tenslotte de rijksweg rondom Den Bosch aangelegd, die het noordelijk deel van de gemeente doorsnijdt. Hierbij verdween de Eikendonk met de relicten van het vroegere klooster.

4.2 Stoomtramverbinding

Spoorlijnen zijn in de gemeenten niet aanwezig. Wel liep tussen 1899 en 1934-39 een tramlijn tussen Den Dungen en Den Bosch. In 1933 werd een trambrug gelegd over de Zuid-Willemsvaart, welke na korte tijd alweer in onbruik raakte.

4.3 Waterwegen

Bevaarbare rivieren waren er in de gemeente niet. Wel werd in 1822-26 de Zuid-Willemsvaart gegraven, welke verbinding tussen Den Bosch en Maastricht het grondgebied ten noorden van de ringdijk doorsnijdt.

4.4 Militaire infrastructuur

Het Bossche Broek maakte deel uit van het inundatiegebied van de vesting Den Bosch. Dit heeft echter niet geleid tot het aanleggen van militaire werken op het gebied der gemeente.

5. Ontwikkeling der nederzettingen

5.1 Den Dungen

De eerste vestigingen in de gemeente hebben plaats gevonden op zandopduikingen in een oost-west lopende zandstrook. Al in de 10e eeuw moet er zo bewoning zijn geweest op de donken Litseland (Litserstraat), Keer, Hooidonk, Poeldonk, IJvelaar, Drieburgt en Eikendonk (nu vergraven). De Dungenaren waren buitenpoorters van Den Bosch. Langzamerhand moeten deze bebouwingsgroepen aan elkaar zijn gegroeid waardoor de bestaande lintbebouwing met een waaiervormig stratenpatroon al vroeg vorm kreeg. De situatie volgens het kadaster van 1832 toont dit duidelijk. Vanaf 1340 worden er pogingen gedaan het gebied door middel van een dijk tegen de voortdurende wateroverlast vanuit het Bossche Broek te beschermen. Rond 1610 komt hier meer lijn in en ca. 1630 moet de ringdijk grotendeels gereed zijn. Deze dijk is ook nu nog aanwezig en volgt de Poeldonksedijk en Hooidonksedijk. Dan gaat het belang van Drieburgt, Eikendonk en een deel van Poeldonk achteruit, omdat deze buiten de ringdijk vielen. Een groot deel van het radiale wegenpatroon, onder meer de Paterstraat en Grinsel was al in 1500 aanwezig. Deze agrarische nederzettingen zijn typerende beekdalnederzettingen. De parochie splitst zich pas in 1569 af van de Bossche Sint Jan, hoewel er al in 1451 een kapel aanwezig was. Hier vormde zich in de loop van de vorige eeuw een niet-agrarisch centrum, met pastorie, raadhuis en een enkel café.

De agrarische lintbebouwing was eveneens al rond 1500 aanwezig en vele boerderijen bevinden zich op percelen die ook toen reeds bebouwd waren. Pas na 1943 heeft er een verdichting plaats gehad. Straten als Van Rijckevorselstraat en Godschalkstraat werden toen aangelegd. De bestaande lintbebouwing werd vanaf de late 19e eeuw verder verdicht, en in nog sterkere mate na 1950. Dit heeft er toe geleid dat het beeld van de wegen en straten thans bepaald wordt door een menging van oudere en jongere panden. Veel van de historische bebouwing bleef bewaard, tussen woningen van na 1960. Dit geldt onder meer voor de Bosscheweg en Paterstraat. H.Hartplein en Grinsel daarentegen bewaren nog veel van de oude karakteristiek. Dit geldt ook voor uitlopers als Spurkstraat en Spekstraat. De structuur der bebouwde kom is gaaf bewaard gebleven en strekt zich ten dele uit in de gemeente Sint-Michielsgestel. Er is sprake van een menging van agrarische en nietagrarische bebouwing met een grote diversiteit aan functies. Deze omvatten o.a. horeca, nijverheid en handel.

5.2 Overige gehuchten

De overige buurtschappen bevinden zich grotendeels binnen de ringdijk.
Slechts Nijvelaar, gelegen op een donk, bevindt zich ten noorden van deze dijk. Het bestaat uit slechts enkele woningen en boerderijen.
Poeldonk, Hoek en Woud zijn allen agrarische gehuchten, zonder specifieke pleinvormen. Vooral bij Woud en Hoek liggen de boerderijen op enige afstand van de landwegen. Woud ontstond als ontginning aan de bosrand.
Poeldonk aan de ringdijk onderging na ca. 1900 enige verdichting vanwege de brugovergang van de Zuid-Willemsvaart, in de richting Den Bosch.

5.3 Verspreide bebouwing

Door de laaggelegen ligging van de gebieden buiten de radiale patronen is hier geen verspreide bebouwing aanwezig.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1 Typologie

Binnen de gemeente hebben zich tot ca. 1950 geen samenhangende stedebouwkundige en planmatige ontwikkelingen voorgedaan. De bebouwing heeft zich binnen de bestaande lineaire patronen verdicht.

6.2 Beschrijving van het gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde

Binnen de gemeente zijn geen gebieden van stedebouwkundige waarde aanwezig. Wel zijn er enige waardevolle oudere bebouwingsgroepen te onderscheiden. Het betreft hier drie waardevolle lintbebouwde structuren.
Allereerst de Paterstraat, de vestingsplaats van de vroegere schuurkerk met enige gave lang- en kortgevelboerderijen, die nog de relatie met het landschap tonen. Vervolgens Grinsel met verspreide boerderijen en enige villa's, ook weer gelegen in het open akkerland. Tenslotte de Spurkstraat, waar verscheidene boerderijen aan hun functie zijn onttrokken. Deze hebben in het algemeen hun waarde behouden. Wel is de landschappelijke betekenis soms door sterk groeien aangetast.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en typen

7.1 Woonhuizen

De meeste woonhuizen binnen de gemeente zijn geconcentreerd aan Grinsel en Litserstraat. In tegenstelling tot de boerderijen gaat het meestal om jongere huizen, tot stand gekomen na 1850. Iets ouder is de pastorie, Grinsel 1 uit 1821. Het is een fors blokvormig huis met lijstgevel, afgedekt door een dubbel zadeldak met zakgoot. No. 3-5 is wat jonger maar heeft ook een bakstenen lijstgevel met zesruits schuiframen en een omlijste ingang. Iets eenvoudiger is Grinsel 23 uit ca. 1870, de voormalige onderwijzerswoning.
Iets later is een tweetal eclectische lijstgevels aan Grinsel en Litserstraat. Grinsel 53A-57 en Litserstraat 13 dateren beide uit ca. 1870 en hebben ramen met stucomlijstigen en kuiven.

Rond 1900-10 verrijst een aantal panden dat de oude streektraditie voortzet onder toepassing van enkele nieuwe elementen als baksteenornament en sierankers. Voorbeelden zijn Grinsel 73, Litserstraat 23 en 31-33 en 87, Poeldonk 1-3 en Woudseweg 5. Zeer waardevol zijn twee panden aan Grinsel. No. 60 heeft enkele strakke Berlagiaanse elementen. No. 86 uit 1907 is een gaaf Jugendstilhuis met smeedijzeren hek en baksteenornament in lichte verblendsteen.

Rond 1920-30 verrijzen veel vrijstaande woningen met een mengeling van schilderachtige en strakke, zakelijk aandoende elementen. Al deze panden hebben erkers, baksteenornament en brede lijstgoten. Voorbeelden zijn Grinsel 2, 58, 76, 7 en de rijtjeswoningen 29-33. Andere voorbeelden zijn H.Hartplein 5 en 7, Hooidonk 4, Litserstraat 76-78, 41-43 en 51. Ook de brugwaterswoning Poeldonk 25 hoort hiertoe.

Kort voor en na de Tweede Wereldoorlog worden enkele woningen herbouwd of gebouwd in traditionele, Brabantse vormen. Voorbeelden zijn Litserstraat 25, 39 en vooral het blok Litserstraat 12-14 uit 1939. Aan de Paterstraat bevinden zich rijtjeswoningen uit ca. 1945.

7.2 Boerderijen

Niet voor niets wordt Den Dungen door Hendrikx de "hogeschool van de boerderijbouw" genoemd. Hier treffen we vele tientallen gave boerderijen aan, waaronder vooral de vele elders zeer zeldzame hoekgevelboerderijen opvallen. Sinds 1950 zijn wel enige uiterst waardevolle voorbeelden gesloopt, maar nog resteert een in zijn gaafheid indrukwekkende bebouwingsgroep.
De boerderijen welke tot ver in de 19e eeuw werden gebouwd blijken vooral kortgevelboerderijen te zijn geweest van het middenlangsdeeltype. Ook de kruk- en hoekgevelboerderijen zijn ontwikkelingen vanuit dit type. Pas in de 19e eeuw werden diverse van deze boerderijen verbouwd tot langgevels, terwijl toen ook de eerste nieuwe langgevelboerderijen tot stand kwamen. Paterstraat 47, nu helaas zeer verminkt, is een voorbeeld van een langgevel welke in ruimtelijke opzet als een kortgevel met driebeukige indeling gekenmerkt moet worden.
Het trieste verval van dit pand sinds 1968 is te volgen op afbeeldingen.
In dat jaar verdween het bedrijfsgedeelte, en momenteel zijn ook de roederamen vervangen door T-ramen. Alleen de hoofdvorm en de muurankers herinneren aan de oude situatie.

De kortgevelboerderijen binnen de gemeente hebben vrijwel zonder uitzondering een driebeukig gebint, de ingang in de korte gevel en de deeldeuren in de korte achtergevel. Voorbeelden zijn Spurkstraat 64A met gewijzigde ramen en in de achtergevel nog sporen van een mogelijke vakwerkwand. Het pand dateert in kern uit 1661. Spekstraat 3, is uit 1737, Grinsel 71 is in 1687 tot stand gekomen en no. 77-79 is 18e eeuws maar kreeg het huidige uiterlijk in 1837. Hooidonksestraat 4 is nogal verbouwd maar vormt met de fraaie schop een geheel. Het complex gaat terug tot de 17e eeuw. Het 18e eeuwse Paterstraat 42 is nogal gewijzigd, no. 63 uit de 18e eeuw heeft in 1840 vorm gekregen.
Bij de meeste boerderijen zal in de 19e eeuw de buitenbekleding van hout, vak- en vlechtwerk wel door baksteen vervangen zijn. Vaak treffen we op het gebint oudere jaartallen aan dan op de ankers aan het exterieur.
Rijndonksestraat 8 is een voorbeeld van een kortgevel uit de 18e eeuw.

In een aantal gevallen werden de middenlangsdeelboerderijen uitgebreid door middel van een uitgebouwde kamer, onder een doorlopend wolfsdak. Voorbeelden zijn in Den Dungen veel aanwezig. Elders zijn deze gebouwen zeldzaam. Een der mooiste is Bosscheweg 30 uit 1684, bijzonder vanwege het in de gevel geplaatste gebint met op de kinderbinten overkragende zolderverdieping. Hooidonksestraat 3A-B en Spurkstraat 49 zijn verbouwd tot woonhuis met handhaving van de karakteristieke hoekkamers. Het 17e eeuwse Poeldonksedijk 2 is in 1832 maar ook recent nog sterk verbouwd. In silhouet is dit huis binnen de ringdijk van groot belang. Spurkstraat 70-70A uit de 18e eeuw is ingrijpend hersteld maar bewaart onder een pleisterlaag nog wel oud muurwerk. Spekstraat 7 en 9 zijn verwaarloosd en sterk verbouwd, maar kunnen in principe nog gebint en oud muurwerk bevatten. Flaas 2 heeft een hoekkamer onder afzonderlijk dak met inwendig oudere elementen. Op het erf een duivetoren. Het uitbreiden met een hoekkamer vond nog in de twintigste eeuw plaats. Voorbeeld was Paterstraat 50 met een kamer uit ca. 1930.

Krukboerderijen zijn betrekkelijk zeldzaam. Voorbeelden zijn Bosscheweg 60, Woudseweg 25 en Grinsel 15. Van de laatste boerderij is vooral de gevel met snijraam van belang.

De langgevel is zoals gezegd pas in de 19e eeuw in Den Dungen in zwang gekomen. Een aantal bezit nog het driebeukige gebint, maar later in de eeuw vervallen de zijbeuken. Vroege voorbeelden zijn Paterstraat 46 dat in 1802 vorm kreeg en Bosscheweg 20 en 24, respectievelijk uit 1823 en 1846, met oudere elementen. Hooidonk 13 is ook een gaaf voorbeeld met gebint. Bramerslandstraat 28 is een laat voorbeeld uit 1902, evenals het iets oudere Spurkstraat 25. Flaas 3 uit 1897 is een kleine keuterij, evenals het woninkje Kuipertjeswal 10. Uitzonderlijk zijn de deftige hereboerderijen Paterstraat 39 en 38-40 met representatieve gepleisterde gevel. Het laatste pand herbergde vroeger de schuurkerk en de pastorie. Grinsel 83 is in 1871 verbouwd in een aan West-Brabantse voorbeelden ontleende trant, maar bezit een ouder gedeelte uit 1825. Op het erf een hek tussen hardstenen pijlers.
Spekstraat 4-6 is in de 19e eeuw tot twee woningen verbouwd en nogmaals gewijzigd in 1939.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen treden enige veranderingen in de boerderijbouw op. Poeldonk 11-11A is rond 1930 gebouwd als een modernere variant van de langgevel met grupstal en ruime hooiberging onder het voor die tijd karakteristieke mansardedak. Hooidonk 9 is een kleine landarbeiderswoning.
Bij het herstel van de oorlogsschade in 1940 en 1944 werden veel boerderijen herbouwd in traditionele wederopbouwtrant. Het zijn vaak langgevels met traditionele kenmerken, maar moderne stallen. Voorbeelden zijn Groene Weide 2, Hooidonk 8-10 en 15. Traditionele landarbeiderswoningen zijn Bramerslandstraat 7 en Poeldonksedijk 5.

Veel Dungense boerenhuizen zijn in de afgelopen twee decennia tot woningen voor forensen verbouwd. Hierbij bleef in veel gevallen de oude karakteristiek bewaard. De beste voorbeelden van terughoudend herstel zijn Bosscheweg 30 en 24, waarbij de woonfunctie niet heeft geleid tot ingrijpende verbouwingen.

7.3 Industriële gebouwen

De gemeente telt enkele industriële gebouwen. Een vroegere leerlooierij aan de Bramerslandstraat dateert uit 1874. Hooidonk 2 is een kwekerij met een broeikas met ijzeren spanten uit begin 20e eeuw. Naast Bosscheweg 8 een diepvriesgebouwtje uit ca.1960.

7.4 Openbare gebouwen

Bosscheweg 1 nabij de kerk is het gemeentehuis, in 1877 gebouwd naar het model van dat te Berlicum. Op no. 7-9 de neogotisch aandoende vroegere lagere school uit 1894. De oudere openbare school, Grinsel 19 uit 1869 werd in 1883 uitgebreid en heeft in siermetselwerk en dakoverstek elementen van de chaletstijl.
Aan het H.Hartplein een buswachthuisje uit ca. 1950-60.

7.5 Kerkelijke gebouwen

De parochiekerk uit de late middeleeuwen is verscheidene malen uitgebreid. Aan een ouder koor werd in 1533 een schip gebouwd. Achter het koor bouwde men in 1855 een congregatiekapel. In 1899 kwam er een forse westtoren en in 1926 werden

kapellen aangebouwd. Hierbij volgde men een neogotische trant die aansloot op het laatgotische werk. Op het kerkhof diverse 19e eeuwse graftekens. Op het plein nabij kerk en pastorie een H.Hartbeeld.
Aan de Bosscheweg ligt het Mariakapelletje aan de Keer uit 1949.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

Deze zijn in Den Dungen niet aanwezig.

7.7 Infrastructurele en waterstaatselementen

Bij Poeldonk ligt over de Zuid-Willemsvaart een ijzeren ophaalbrug, die rond 1950 door Begemann te Helmond werd vernieuwd. Ten oosten en noorden van de kom ligt de oude ringdijk, die deels als fietspad wordt gebruikt. Hierin een drietal oude sluisjes.

7.8 Groenelementen en artefacten

Aan de bovengenoemde ringdijk een waardevolle begroeiing van elzen- en andersoortig hakhout en knotwilgen. Verscheidene wegen hebben een laanbeplanting. Linden aan de Spurkstraat, eiken aan de Litserstraat, Poeldonk en Grinsel, notebomen aan Flaas en haagbeuk aan de Van Rijckevorselstraat. Aan de Bosscheweg onder meer populieren, knotwilgen en notebomen.
Verscheidene boerderijen hebben nog delen van de oude erfbeplanting. Bij sommige woonboerderijen is deze zo uitgegroeid dat de panden aan het oog worden onttrokken. Goede voorbeelden zijn echter Flaas 2 en Bosscheweg 20, 24, 30 en 60 met hagen, boomgaard en oude snoeilinden. Soms treffen we ook een boerentuin aan.
Spurkstraat 68 heeft een brandsloot met knotwilgen en een originele, langzamerhand zeldzaam geworden, gietijzeren dorsmanege. Grinsel 83 heeft een fraai hek.

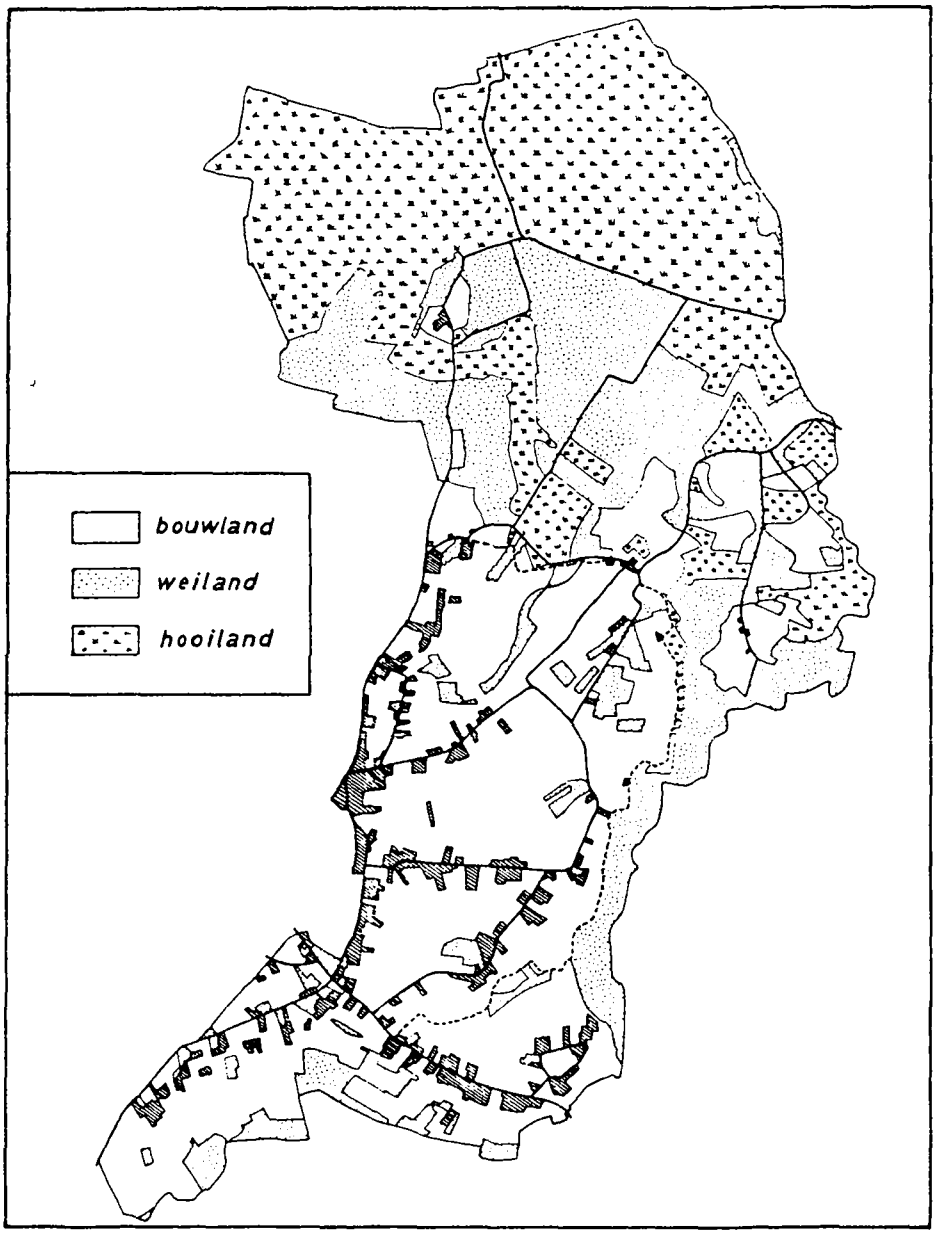

Het grondgebied van Den Dungen, ingedeeld naar het grondgebruik: hooi-, wei- en bouwlanden, volgens het kadaster van 1832.

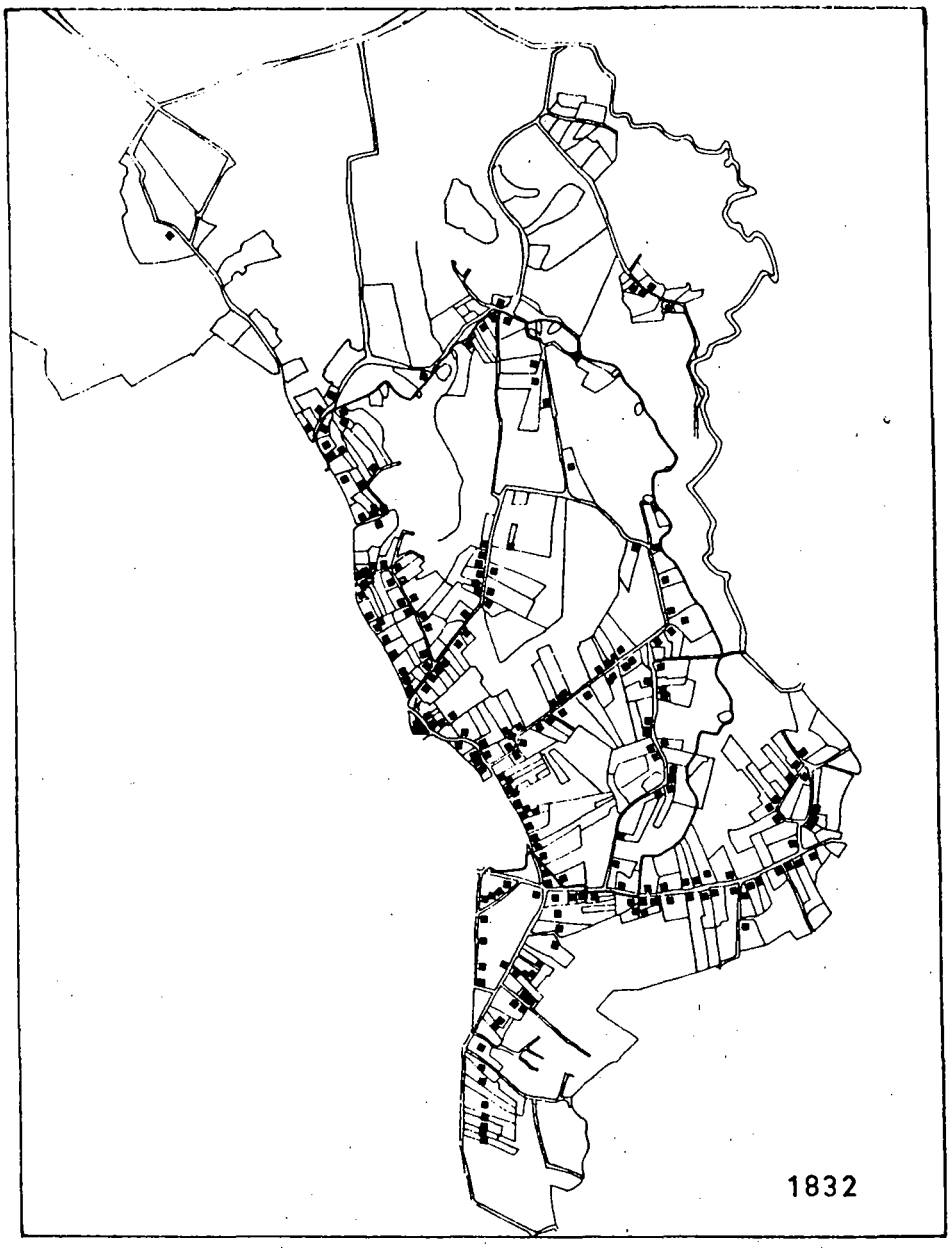

Overzicht van Den Dungen met de bebouwing van 1832. Volgens het eerste kadaster.

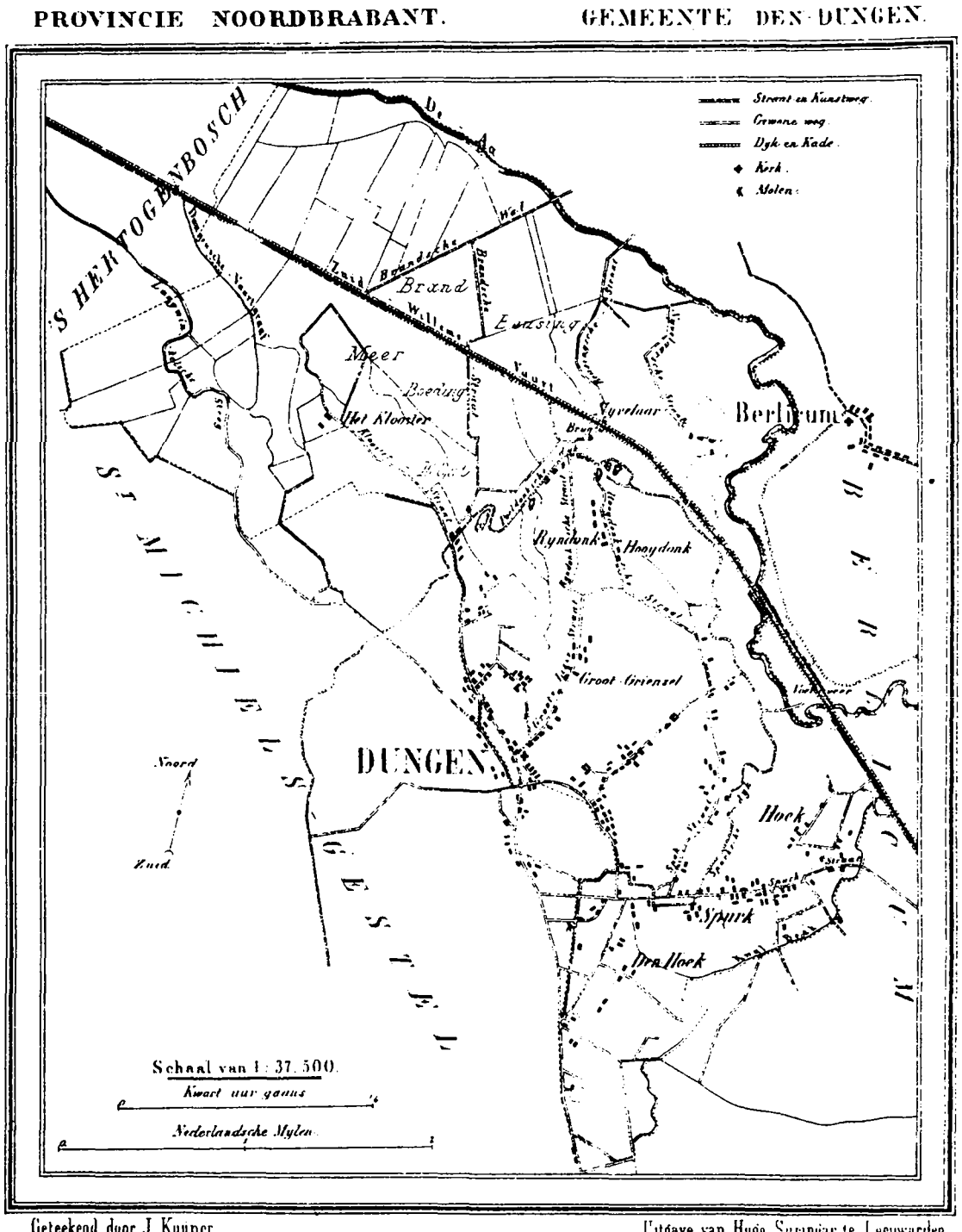

Den Dungen, 1865.
Kuyper, Gemeente atlas van de provincie Noord-Brabant naar officieele bronnen bewerkt, Leeuwarden 1865.

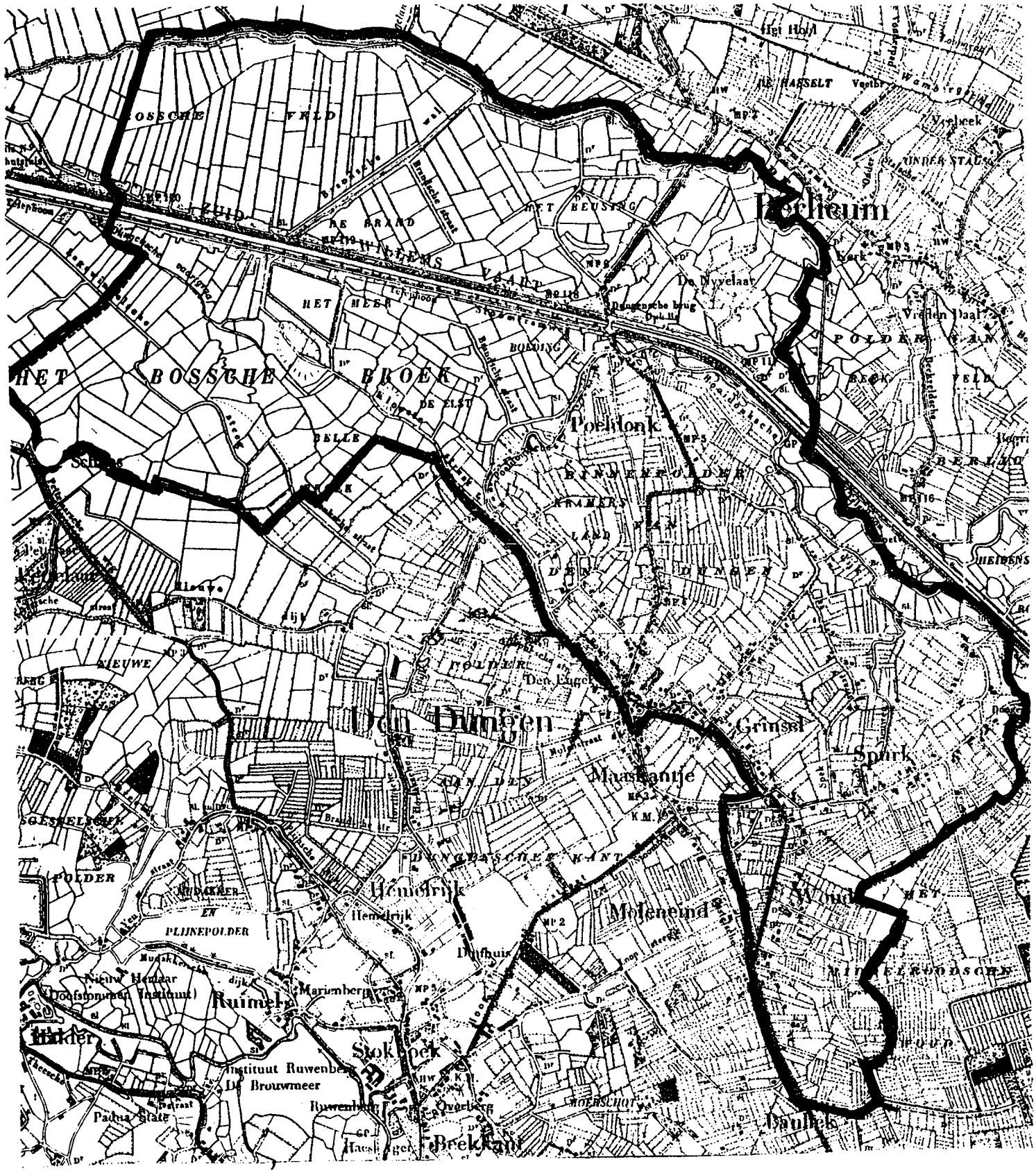

Den Dungen in 1896.
Historische atlas Noord-Brabant, Den Ilp 1989.
Schaal 1:25.000

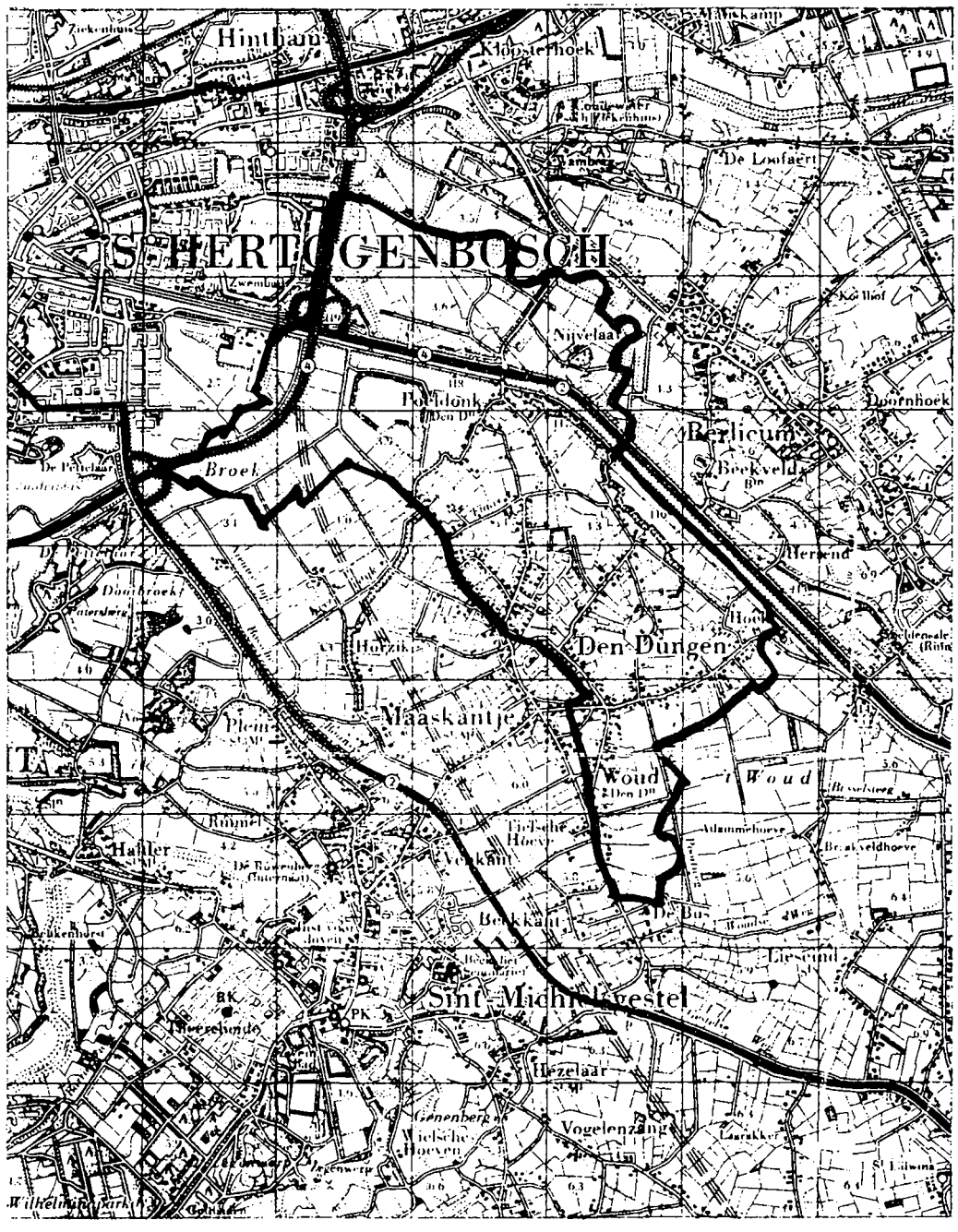

Den Dungen huidige toestand.
Grote topografische atlas van Nederland, deel 4, Groningen 1987, schaal 1:50.000